En e-bog fra

ANIS

Se flere titler på www.anis.dk

Denne e-bog indeholder et digitalt vandmærk. Der er ved dit køb indlejret et digital mærke, som kan vise tilbage til dig som køber. Du skal derfor passe på, at andre personer ikke får adgang til en kopi af din fil, da du vil stå som ansvarlig.

JØDER OG KRISTNE I DANMARK

KIRKEHISTORISKE STUDIER

III. række nr. 17

Udgivet af Afdeling for Kirkehistorie,
Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet

Fremstillingen i denne bog bygger på følgende bind af samme forfatter:

1 *Kirke og synagoge. Holdninger i den danske kirke til jødedom og jøder i middelalderen, reformationstiden og den lutherske ortodoksi (ca. 1100- ca. 1700)*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, III. Række, nr. 1) Akademisk forlag, København 1992, 2. oplag 2002. 536 s.

2 *De fromme og jøderne. Holdninger til jødedom og jøder i Danmark i pietismens tid (1700-1760)*, (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, III. Række nr. 7), Akademisk forlag, København 2000. 667 s.

3 *Oplysning i kirke og synagoge. Forholdet mellem kristne og jøder i den danske Oplysningstid (1760-1814),* (Kirkehistoriske studier, udg. af Institut for Kirkehistorie, Københavns Universitet, III. Række nr. 8), Akademisk forlag, København 2002. 670 s.

4 *Frie jøder? Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra Frihedsbrevet 1814 til Grundloven 1849,* (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, III. Række, nr. 10), Forlaget Anis, København 2005. 599 s.

5 *Folkekirken og jøderne. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra 1849 til begyndelsen af det 20. århundrede,* (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, III. Række, nr. 12), Forlaget Anis, København 2007. 424 s.

6 *Jødesympati og jødehad i folkekirken. Forholdet mellem kristne og jøder i Danmark fra begyndelsen af det 20. århundrede til 1948* (Kirkehistoriske studier, udg. af Afdeling for Kirkehistorie, Det Teologiske Fakultet, Københavns Universitet, III. Række, nr. 13), Forlaget Anis, København 2007. 502 s.

Martin Schwarz Lausten

Jøder og kristne i Danmark

Fra middelalderen til nyere tid

Forlaget ANIS
København 2012

Jøder og kristne i Danmark
Fra middelalderen til nyere tid
Martin Schwarz Lausten

© Forfatteren og Forlaget ANIS, 2012
2. udgave

Bogen er sat med Garamond på Religionspædagogisk Center

ISBN-13: 978-87-7457-603-7

Omslag: *freiheit09*
Fotos:
Vor Frue Kirke: Peter Skov Friis/kefasimage.dk
Synagogen: Torben Eskerod

Udgivet med støtte fra Velux Fonden og
Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse

Forlaget ANIS
Frederiksberg Allé 10
DK-1820 Frederiksberg C
tlf. 3324 9250 – fax 3325 0607
www.anis.dk

Indhold

Forord 7

1. Jøder i kirkens bøger og kunst 9
Den katolske middelalder
Skrifter til det personlige fromhedsliv 9
Korstogsbevægelsen 17
Jøderne i værket Hexaëmeron (ca. 1220) 19
Det første danske antijødiske skrift (1516) 21
Jødedom og jøder i den kirkelige kunst 25

2. Martin Luthers jødehad og de danske reformatorers syn 33
1500-tallets reformationstid
Martin Luther og jøderne 33
Dette onde Folk – Hans Tausen og Peder Palladius 39
Jøder i kirkebønner og i opbyggelige bøger 46
Guds eget sprog – hebraiskstudiet 47

3. Jødiske bosættelser, religionsfrihed og biskoppernes vrede 49
1600-tallets ortodoksi
Rettroenhed og kongelig enevælde 49
Jødedom og jøder i lærde og folkelige bøger 50
Regeringens politik over for jøderne og biskoppers reaktioner 56
Dåb af jøder 60
Politimesterens forslag om en jødisk ghetto (1692) 63

4. *Omvend jer eller gå fortabt!* 67
Opgør og mission i pietismens tid (1700-1760)
Det jødiske samfund 67
Kristne teologers syn på jødedom og jøder 78
Integrationsproblemer 88
Mission blandt jøder og jøders overgang til kristendom 99
Jøders overgang til kristendom 108

5. Almindelige danske borgere blot med en anden religion 115
Den "kristne" og jødiske oplysningsbevægelse (1760-1814)
Den jødiske menighed 115
Oplysningsbevægelserne 123

Stridighederne om jødiske reformer 128
Jødedom og jøder i kristne teologers skrifter 130
Jøders overgang til kristendom 143
Kristne teologers holdninger i Jødefejden 150
"Frihedsbrevet" – den kgl. anordning af 29. marts 1814 154

6. Bekendelsesskrifter af omvendte jøder..... 157

7. Frie jøder? (1814-1849)..... 161
Jøders integration i samfundet
Et Frihedsbrev? 161
Litterære og korporlige opgør 162
Jøderne i kristne teologers skrifter 165
Indre forhold i den jødiske menighed 174
Debat om jøders tilpasning i sociale og politiske forhold 184
Missionsbestræbelser og jøders overgang til kristendom 196

8. Folkekirken og jøderne (1849 til ca. 1900) 213
Religiøse og sociale forhold i det jødiske samfund 213
Overrabbiner Abraham Wolffs opgør med Talmudfjender 219
Holdninger i de folkekirkelige retninger til jødedom og jøder 225
Religiøse og sociale problemer i det jødiske samfund 233
Den danske Israelsmission 244
Optagelser i folkekirken og i Mosaisk Troessamfund 261

9. Jødesympati og jødehad i folkekirken (ca. 1900-1948) 269
Interne jødiske forhold 269
Kristne teologer og zionismen 274
Folkekirkelige kredse og antisemitismen (til 1940) 278
Jøder og kristne under og efter den tyske besættelse 292
Indvandringen til Palæstina og oprettelsen af staten Israel 314
Zionismen, indvandringen i Palæstina og Israels oprettelse 316

10. Epilog..... 323

11. Kilder og litteratur..... 329

12. Register 339

Forord

I denne bog gives en koncentreret fremstilling af forholdet mellem jøder og kristne i Danmark fra middelalderen til nyere tid. Det sker på baggrund af de undersøgelser, som jeg fremlagde i de seks bøger om emnet, som er nævnt på bagsiden af smudstitelbladet. Her og der har jeg tilføjet henvisninger til nyere forskningslitteratur. Synsvinklen er den religiøse og/eller kirkehistoriske. Det drejer sig således om, hvad man fra kirkens side mente om jødedom og jøder og omvendt. Jeg har fremdraget de begivenheder, personer og bevægelser både i den danske jødedom og i den kristne kirke, som jeg har ment har været særlig vigtige til belysning af emnet i de enkelte perioder. Men det gælder her som i andre historiske fremstillinger, at det som regel er de særlig bemærkelsesværdige sager, skandalerne, ulykkelige begivenheder, kontroversielle skriverier osv., som har fundet nedslag i kildematerialet. Dette må man hele tiden være opmærksom på, dersom man vil karakterisere de enkelte perioder. Helt op til et stykke ind i 1800-tallet var kirkens biskopper, præster og universitetsteologerne meningsdannere og bidrog til at præge den politik, som landets regeringer førte over for jøderne og de holdninger, som befolkningen indtog. Først i begyndelsen af det 19. århundrede begyndte man fra jødisk side at reagere mod denne ret ensidige antijødiske indstilling, som kirkens ledende mænd udviste. Det er dette forløb, som følges i det følgende.

Jeg har begrænset anvendelsen af noter. I dem bringes som regel blot kortfattede henvisninger til kilderne til direkte citater og omtaler. Ønsker man nærmere dokumentation eller yderligere litteraturoplysninger til de enkelte perioder, kan man bruge oplysningerne i kapitel 11.

Jeg retter en stor tak til Velux Fonden og Den Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse for økonomisk støtte til denne udgivelse og til Københavns Universitets teologiske fakultet, hvor jeg som professor emeritus fortsat har kunnet udføre min forskning ved Afdeling for Kirkehistorie.

København den 15. februar 2012
Martin Schwarz Lausten

1. JØDER I KIRKENS BØGER OG KUNST

Den katolske middelalder

Skrifter til det personlige fromhedsliv

Så vidt vi ved, boede der ikke jøder i Danmark i hele den romersk-katolske middelalder. Først i slutningen af det 17. århundrede fik jøder under visse betingelser tilladelse til permanent ophold i landet. Trods dette havde kirken både i litteratur og i kunst beskæftiget sig med jødedom og jøder, og Danmark fulgte her den almindelige tradition i den europæiske romersk-katolske kirke. I det følgende skal nævnes eksempler på den "kristne" jødeantipati, ja jødehad, som udspredtes også i Danmark i århundreder, inden noget menneske havde set en jøde her.

Den stærkt antijødiske stemning, som siden ca. 1100 bredte sig i Tyskland, Frankrig, Spanien, England og andre steder, fornemmedes i skriftet *Knud den Helliges Historie*, skrevet o. 1120 af den engelske munk Ælnoth, som havde opholdt sig i Danmark godt 20 år. Skriftets hovedformål var at fremstille – den særdeles omstridte – konge Knud II som en ægte Kristi efterfølger i sit personlige liv, som konge og i dødens time. Denne efterfølgelsesteori behersker Ælnoth så meget, at han gang på gang drager paralleller mellem Jesu skæbne og kong Knuds, og den troløshed, som danskerne udøvede mod deres konge ved at myrde ham, sidestiller Ælnoth med jødernes afvisning af Jesus, forræderiet og korsfæstelsen. For at forklare, at danskerne ikke fattede deres konges storhed, anvender Ælnoth forestillingen om jøder-

nes blindhed, som siden Augustin i begyndelsen af 400-tallet havde været en fast bestanddel af den kristne teologis syn på jøderne. Danskerne kunne godt høre kongens ord, men de forstod ham ikke; de så ham ganske vist, men som om de var blindede. Helt som forræderen Judas, så faldt de selv i den grav, de havde gravet, ligesom jøderne, fordi de ikke ville finde sig i ham, som påtalte deres fejl. Djævelen stod bag de jødiske ypperstepræster, farisæere og lovkyndige, som ved *hadets gift* havde angrebet Jesus, og han stod bag danskernes drab på kong Knud, og således er næsten hele det danske folk blevet smittet af hans gift og fanget i hans ondskabs snare og derved blevet rede til enhver tænkelig forbrydelse. Derfor er nu Guds ånd veget fra danskerne, og *det er gået dem som jøderne*. De vil få samme straf af Gud *som jøderne i Jerusalem*, og den danske oprørsleder vil få en værre skæbne end Judas. Også i den straf, som det danske folk vil få, knytter Ælnoth til ved det jødiske folks skæbne. De fordømmelser, som Esajas og Jesus rettede mod jøderne, vil Jesus også udtale over danskerne.[1]

Således nåede det europæiske jødehad til Danmark. Hos Ælnoth er der ikke tale om teologiske diskussioner i forholdet mellem jødedom og kristendom, mellem jøder og kristne. Hos ham lyser jødehadet. I sine bestræbelser på at fremstille danskernes behandling af kong Knud så afskyeligt som muligt, vælger han at sammenligne med de værste gudsbespottere, han kan komme i tanke om: jøderne.

Denne helgenberetning var tænkt som et agitationsskrift for helgenkåringen af kong Knud, og den kunne senere bruges som højtlæsning for munkene i klosteret. Men vi har også bevaret skrifter, som var tænkt som hjælpemidler til den personlige andagt blandt lægfolket. Den danske udgave af Gotfred af Ghemen: *De 15 steder, hvor Vor Herre led sin pine* (1509) består af tekster, som både kan bruges som bønner og som meditationer over Jesu lidelser og korsfæstelse. Efter Kristi himmelfart, forklares det, levede jomfru Maria endnu 15 år her på jorden, og i det sidste år foretog hun en åndelig pilgrimsvandring til de 15 steder, hvor hendes søn var blevet pint, bl.a. ved fodtvætnin-

1. Henvisningerne gælder til Hans Olriks udgave af det oprindelige latinske skrift.

gen, i Getsemane have, ved Judas' forræderi, forhørene, piskningen ved en stenstøtte, tornekroningen, korsfæstelsen. Under beskrivelserne, hvor forfatteren både forkorter og forøger de bibelske beretninger og uddyber dem med legender, spiller forholdet mellem Jesus og Maria og jøderne en fremtrædende rolle. Et overordnet mål er at fremstille jøderne som eneansvarlige for Jesu død. De romerske myndigheder, Pilatus, romerske soldater optræder kun for at sætte jødernes onde handlinger i relief, og i denne forbindelse er forfatteren ivrig efter at fremhæve, at det er hele det jødiske folk, som piner og dømmer Jesus – *da råbte jøderne alle sammen; da råbte jøderne med høj røst; alt det folk, som var i staden kastede dynd og snavs på ham; alle jøderne* skubbede til Maria; *alle jøderne* råbte, at Jesus var en bedrager og løgner. Talrige steder piskes Jesus af jøderne, som også spytter ham i ansigtet. De presser tornekronen, hvis torne var spidse som nagler, så dybt ned over hans hoved, at *hjernen og blodet løb ned over hans velsignede ansigt*. De klædte ham ud, og *så faldt jøderne på knæ og gabede med munden og gloede med øjnene og rakte tunge og råbte og sagde: hilset være du jødekonge!* Han blev slået i ansigtet, trukket i håret og skægget, pisket, da han gik med korset, så *alle vor herre Jesu fodspor stod fulde af blod*, ja selv efter korsfæstelsen blev de ikke trætte af at pine ham: de tog henrettede forbryderes knogler og kastede dem mod Jesus og hånede ham. Indimellem lader de Jesus tale direkte til læseren eller tilhøreren, og navnlig udpensles Marias lidelse både ved at overvære alt dette og ved at blive hindret af jøderne i at hjælpe sønnen.

Skriftet var velegnet til at opflamme et jødehad mod samtidens jøder, og det er i denne sammenhæng bemærkelsesværdigt, at forfatteren et sted indlemmer det oldgamle antijødiske råb *Hep, hep…* i sin skildring: da Jesus var sunket sammen under korsbæringen *trak de onde jøder ham op igen med korset og sagde til ham hep! hep! din karl, hvorfor vil du ikke bære korset?*[2]

Den *Tidebog*, som Christiern Pedersen (ca. 1480-1554) udgav (1514) indeholdt ligeledes tekster, som både var bønner og meditationsstykker, ved hjælp af hvilke man hengav sig i bøn og i betragtninger af ens egen syndsbe-

2. Henvisningerne gælder H.O. Langes udgave af skriftet.

vidsthed og forsoning gennem Jesu lidelse og død og hjælp fra Maria og hele helgenskaren.

I bønnerne skildrer Christiern Pedersen flere steder den klassiske kristne teologis syn på forholdet mellem kristne og jøder: jøderne fik først tilbudt frelsen, men de afviste Jesus som Messias, og derfor vendte Gud sig til ikke-jøder, som modtog budskabet og blev kristne. Dette skete alt efter Guds frelsesplan. I den kristologiske omskrivning af Salme 8 hedder det fx

> Gud lod små børn prise ham, da han kom ind i Jerusalem. De råbte og sang: velsignet være du, som kommer i den allermægtigste Guds navn! Det gjorde du til skam og skændsel for dine fjender, jøderne, fordi de ikke ville tro, at han var sand Gud og din eneste søn fra himlen (283, jf. 291. 313. 316. 327).[3]

Mange af bønnerne drejer sig om jødernes forhånelser af Jesus, og om de pinsler, som de påførte ham, fx i indledningen til bønnerne om lidelseshistorien:

> Jesus Kristus, den evige Guds søn, sand Gud og mand, blev pågrebet langfredag nat af de grumme jøder. Hans apostle og disciple flygtede straks fra ham, og han blev hårdt bundet og umildeligt slået og pisket af de samme forbandede jøder og hedninger (332)…Langfredag morgen råbte de samme forbandede jøder til Pilatus, idet de sagde: korsfæst, korsfæst den Jesus, som siger, at han er Guds søn fra himlen (333).

Den lange omskrivning af Salme 41, hvor Christiern Pedersen effektfuldt lader Jesus være den talende, drejer sig næsten udelukkende om, hvorledes Jesus blev forfulgt af jøderne, hvis ondskab og listige planer endte med hans pågribelse og henrettelse. I bønnens tekst siges det ligeud, at jøderne her samarbejdede med djævelen selv (376). I flere af bønnerne udpensler han

3. Henvisningerne gælder *Christiern Pedersens Danske Skrifter*, udg. C.J. Brandt og R. Th. Fenger, 1-2, 1851-1852.

kraftigt de lidelser, som jøderne påførte Jesus, de spyttede på ham, bandt hans hænder, piskede hans ryg osv., og på denne baggrund kommer han i flere af bønnerne ind på den *hævn*, som Gud tog og tager over jøderne, fx lader han i omskrivningen af Salme 41 Jesus sige *Oh evige Gud, send mig din nåde og lad mig stå op fra de døde. Siden skal jeg selv hævne mig på mine fjender* [jøderne] (376). Denne tanke om Guds hævn over jøderne føres også frem til nutiden, men tanken om jødernes endelige omvendelse til kristendom, som ofte er blevet udtrykt i den kristne teologi, finder man også hos Christiern Pedersen: engang vil også *Israels folk, det er jøderne, og alle andre, konger og herrer ud over hele verden, omsider komme til den hellige tro og i fællesskab tjene den almægtigste Gud* (343).

Fra senmiddelalderen har vi bevaret omkring 20 *private, håndskrevne bønnebøger*. De tilhører alle samme tidsrum, ca.1470- ca.1520, og der er et ensartet præg over deres opbygning og indhold. De stammer fra samme sociale lag, kvinder fra adelen eller det højere borgerskab, nogle kan også henføres til Birgittinerklosteret i Maribo. Alle arter af bønner er repræsenteret, liturgiske og dogmatiske bønner, lovprisningsbønner, takkebønner, anråbelser til helgener. I det følgende vil bønnebøgerne i dette meget omfattende materiale blive behandlet under et, uanset de indvendinger man kan fremføre mod dette af metodisk art, og for overskuelighedens skyld skal referatet samles om nogle hovedpunkter:

1) jøderne anklages ofte for at have afvist Jesu forkyndelse og ham som messias og at have stillet sig direkte fjendtligt over for ham. Demonstrativt tiltales han ofte som *jødekonge:*

> Jesus af Nazareth, jødekonge, bevar mig altid fra alt ondt. O hellige Gud, O hellige, stærke Gud, O hellige, barmhjertige Gud, forbarm dig over os arme syndere. Amen (IV, 274).[4]

4. Her og i det følgende henvises til *Middelalderens danske Bønnebøger*, I-V, 1945-1982, udg. Karl Martin Nielsen, A. Otto, J. Lyster.

2) I Ingeborg Predbjørnsdatters bønnebog (o. 1519) opfordres læseren til i den første bøn, som skal bedes om morgenen, når man står op, at slå korsets tegn for sig og indlede bønnen med ordene *Jesus Nazarenus, rex judeorum, beskærm os…*(IV, 120, jf. I, 75. II, 202. IV, 314. 316. 317. 330. 372).

3) I ganske særlig grad træder de antijødiske tendenser frem i de talrige bønner og meditationstekster, som angår Jesu lidelse og død. Her er det udelukkende jøderne som en eneste stor fjendtlig gruppe, som handler, og bønnerne udpensler de bibelske beretninger og tilføjer en række legendariske træk. Som et eksempel på den særdeles drastiske antijødiske tone kan anføres uddrag af bønnen til langfredag i Else Holgersdatters tidebog:

> På langfredag læses 15 Pater noster og 15 Ave Maria bønner og bliv så trofast hos Herren i hans pine og se med sorg i hjertet, hvorledes han blev bundet og slæbt fra den ene dommer til den anden. Han blev slået på kinden foran Annas, høvdingen, og spyttet på mange gange…Betænk ligeledes, at vor Herre blev…ynkeligt hudstrøget på sit hellige legeme, så at alle vor Herres ribben sås at være blodige og blottede, at alle vor Herres indvolde kunne ses, ligesom et sønderrevet klæde…Så segnede vor Herre Jesus ned ved søjlen…men en af jøderne løb hen og skar vor Herre løs fra den, og da styrtede vor Herre Jesus ned ved søjlen i sit ærværdige blod, og der var løbet så meget ud af hans ærværdige legeme, at det gik over ankelen, og så skubbede de grimme jøder ham ned i det og trådte på ham med deres fødder og trak ham op ved håret og skægget, så det blev revet op med rode, og sådan trak de ham op, og han blev blodig…Så tog jøderne reb og liner og bandt rundt om livet på vor Herre og trak ham ad en høj stentrappe så hårdt og ynkeligt, at hans velsignede tænder, næse og mund slog mod stentrappen og brast i blod, og legemet faldt hen ad gaden. Siden lavede jøderne ham en tornekrone af de mest spidse torne, hårde som jern, og de satte den på hans velsignede hoved. Med store stænger trykkede

> de hvasse spyd og tornekronen så hårdt ned over issen, at den brast og hjernen flød ud… Siden tog jøderne det store kors og pressede det ned på hans ømme ryg…den jøde, som gik bag ved ham, pinte vor Herre så hårdt og ynkværdigt med korset, at alle vor Herres fodspor stod fulde af blod…(IV, 51-52, jf. III, 306).

Som særlig afskyeligt omtales flere steder jødespyt:

> Og han blev spyttet på af jøderne, så at hans ærværdige ansigt var så ynkeligt at se på med blod og jødespyt, som om det var et spedalsk menneske (IV, 310).

4) I mange af teksterne fremhæves den lidelse og sorg, som Maria følte over sønnens lidelse og død, og her kan man i nogle bønner lade jomfru Maria tale selv til jøderne:

> O, I jammerlige jøder, skån ikke mig, nu da I har korsfæstet min eneste søn, tag også mig og korsfæst mig hos ham, skån mig ikke. O ve, O ve, nu er alt mit liv dødt…O, I jammerlige jøder, nu da I har fået jeres vilje, giv så mig bedrøvede moder det døde legeme, så jeg kan få trøst …(III, 320).

5) Den gamle pagts Gud er nu de kristnes Gud hedder det, og følgelig kan man i bønner høre om den straf, som Gud vil sende over alle onde mennesker, nemlig *jøder og kættere og onde kristne* (III, 326).

6) Som i andre sammenhænge gives der i bønner også udtryk for håbet om, at jøder engang vil omvende sig til kristendom (III, 403).

7) Endelig ses det, at anklagen om jødernes fjendskab mod de kristne er fortsat op gennem historien, og derfor er det nærliggende for læserne at overføre de mange anklager mod jøderne på Jesu tid på samtidens jøder.